

<https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en>

Research on Mystical Literature

E-ISSN: 2476-3292

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.52, Spring & Summer 2024, pp. 69-86

Received: 29/04/2024

Accepted: 07/10/2024

Analyzing Oriental Tyranny in *Fihe Ma Fih* and *Maktoobat* of Mawlana Jalaloddin Balkhi

Hojatollah Papi

PhD Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University,
Khorramabad, Iran
papihojjat@gmail.com

Saeed Zohrevand *

Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan
University, Khorramabad, Iran
zohrevand46z@gmail.com

Ali Nouri

Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University,
Khorramabad, Iran
nooria67@yahoo.com

Abstract

Wittfogel's theory of Oriental Tyranny is one of the approaches that reveals the complex characteristics of Eastern societies and their cultural differences through which the complexities of these societies can be understood. For this purpose, by examining various literary works, it is possible to discover the manifestations of Eastern tyranny and its impact on individuals and societies, and the meanings of literary works. In this study, using the method of descriptive analysis and the approach of literary sociology, the authors have analyzed the components of Oriental tyranny in *Fihe Ma Fih* and compared them with the text of great mystical works and have come to the conclusion that *Fihe Ma Fih*, in addition to mystical and ethical issues also includes other cultural, social, and intellectual discourses. Maulavi has reconstructed and reproduced the political structure of the authoritarian system and the discourse emanating from it in the form of his stories, letters, and mystical thoughts in his *Maktoobat*, and for this reason, it can be said that he, like other people of his time, has accepted the dominant discourse about power and politics. On the basis of these stories, directly and indirectly, he has given legitimacy to that government system.

Keywords: Rumi, Mystical Poetry, Poetry Theory, Mystical Experiences.

* Corresponding author

Papi, H. A., Zohrevand, S., & Noori, A. (2024). Analysis of Eastern tyranny in mystical texts. *Research on Mystical Literature*, 18 (1): 69-89.

2476-3292 © The Author(s).

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpll.2024.141334.1834

Introduction

The theory of oriental tyranny in its various narratives has been the main analytical framework for understanding the nature of the society and the premodern and traditional governments of Iran. This theory in its various narratives has been the main analytical framework for understanding the nature of Iranian society and government, and it gives simple, clear, and convincing answers to the contradictory needs in the field of understanding the past and present Iranian society from various aspects. Of course, the application of this theory to study the Iranian society has its supporters and opponents. For this purpose, this study shows the reflection of the authoritarian system ruling the society in the behavior and culture of the Iranian people in *Fihe Ma Fih* and *Maktoobat* of Rumi, and by this means, it presents the hidden layers of his thought and the political and social conditions of his time to his fans.

Literature Review

The Oriental Tyranny theory is one of the oldest theories that examines authoritarian systems in the world, and its history goes back to the opinions of Aristotle. The main processors of this theory were Marx and Engels. Karl August Wittfogel, a German sociologist, is also one of the important theorists in the field of Eastern authoritarianism. After 30 years of studying the tyranny of the Eastern societies, he came to the conclusion that the water-centered (Absalar) society, water-centered civilization, or territorial bureaucracy are the best concepts to name the authoritarian systems in Eastern countries. In this theory, the government became an absolute power and a force superior to the society due to the authority it had in monitoring and dominating the vital affairs of the society. It can be said that Oriental Tyranny is characterized by centralized power, authoritarian government, and hierarchical social structure.

Based on Adam Smith's analysis, in a modern society, the society can be classified based on property or income. But for the class analysis of the water-centered (Absalar) society, attention is paid to the basis of "supervision". According to Wittfogel's opinion, in a water-centered society, people are divided into two main categories: 1) Superior and privileged people, and 2) Low-class and deprived people. In this vertical structure, the Sultan is at the head of the society, and other people, whether they are in governmental or non-governmental positions, are considered subjects. In this system, the pyramid of power is determined not through the law but through the use of force and power. Maulavi, consciously or unconsciously, depicted the social classes of his time in *Fihe Ma Fih* as they existed in an oriental authoritarian society.

Kings are usually depicted in history with majesty and cruelty of heart. According to Wittfogel, the use of violence, punishment, and intimidation is the inevitable end of the ruler's decision to realize his own interests, by which he secures his social superiority against attacks from the lower classes and forces people to obey the government without question. Rumi has presented a picture of the anger and violence of the rulers in *Fihe Ma Fih* and has warned the people not to approach them.

According to Wittfogel, the authoritarian system tends to educate a society that listens to orders and has no identity, and prevents people from following their will and independent political action because absolute power is a form of government in which all powers are in the hands of the ruler. Based on the theory of Oriental Tyranny, in the Eastern societies, what they demand from their subjects is pure obedience and submission. The reflection of such an idea can be seen in the relationship between Murid and Moradi in *Fihe Ma Fih* and *Maktobat*.

In the Eastern authoritarian societies, the state has had a mythical and sacred aspect, and the kings have attributed a divine and otherworldly origin to their rule. They have taken advantage of this belief in order to gain legitimacy and justify their arbitrary actions. This issue has been crystallized in *Fihe Ma Fih* in which Maulavi addressed the kings and power holders of the time with titles such as the representative of God, the chosen one, the vicegerent of the right, and so on.

The strong concentration of the military force, religion, and bureaucracy gave the authoritarian power of the Absalar government, although sometimes in the authoritarian governments of the Eastern societies, the king, due to his weakness and incompetence, handed over part of his operational superiority to a viceroy, minister, or chancellor. However, this action did not have much effect in reducing his autocracy.

During the era of Rumi, the main axis of Iran's economy was based on agriculture, and water was used for cultivation in agricultural fields with different methods. Of course, it must be said that this feature became very faint at the beginning of the Mongol attack on Iran, but after peace returned to the country, it prospered again. In the historical works that narrate the history of this era, agriculture, the creation of dams, networks, and water transfer channels are mentioned.

In order to show their greatness and power, autocratic governments usually built their buildings and residences very magnificent. In this context, Wittfogel believes that the architectural style of an Absalar society is to be magnificent. Time measurement and calendaring of mathematical and astrological functions under the cover of magic and astrology and under the hidden veil of secret had also become a means to improve the production of water power.

Another inhuman feature of this system was slavery. According to Wittfogel, in the Absalar society, slaves are mostly found in the court, government offices, mines, and special types of construction activities. The fear of confiscation and usurpation of property and assets by the government and arbitrary rulers was a nightmare that continuously plunged all sections of the society into extreme insecurity. As a result, people of the tyrannical society hid their property from the government. In addition, in the courts of the kings of the Eastern autocratic societies, slander, scurrility, and malice were common and the courtiers used to do this immoral work to and get rid of others or to gain more benefits.

Methodology

In this research, the method of descriptive analysis with the approach of literary sociology and especially along with the application of the theory of Oriental Tyranny has been used.

Results

Analyzing the components and governance methods of the Eastern autocratic system and comparing them with Molawi's words in *Fihe Ma Fih* show that parts of these works were influenced by the political and governmental structure of the society and indicated the existence of a society that was ruled by a hierarchical system. According to Wittfogel's theory, such a society is authoritarian.

Like other people of his time, Mawlana accepted the dominant discourse about power and politics, and based on these anecdotes, directly and indirectly, he attributed a divine origin to that government system. In the letters that he wrote to the kings and power holders of the time, he gave them the titles Naib Haq, the representative of God and the Sultan of Haq. Intimidating and creating fear have been the lasting factors of authoritarian regimes. He also presented a picture of intimidation, anger, and violence of the kings in *Fihe Ma Fih* and warned people not to approach them. Based on Wittfogel's theory of Oriental Tyranny, in Eastern societies, what governments demand from their subjects is pure obedience and submission. The reflection of such an idea can be seen both in *Fihe Ma Fih* and in Molawi's *Maktoobat*. The government, as considered by Rumi, is the same issue that is ruled by one person as a "kingdom" and in the way of "coercion" in the theory of Oriental Tyranny. In other words, in Molawi's view, the Sultanate means the absolute rule of one person over the people. Therefore, it can be said that Molawi's *Fihe Ma Fih* and *Maktoobat* are related to the dominant discourses of his time and have played an important role in reproducing knowledge, beliefs, attitudes, ideologies, and social norms in the society.

نشریه علمی پژوهش‌های ادب عرفانی

سال هفدهم، شماره اول، پیاپی ۵۰، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص. ۶۹-۸۶

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۱۶

واکاوی استبداد شرقی در فیه مافیه و مکتوبات مولانا جلال‌الدین بلخی

حجت‌الله پاپی، دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی، زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

papihojjat@gmail.com

سعید زهره وند* ، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

Zohrevand46z@gmail.com

علی نوری، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

Nooria67@yahoo.com

چکیده

نظریه استبداد شرقی ویتفوگل، از جمله رویکردهایی است که ویژگی‌های پیچیده جوامع شرقی و تفاوت‌های فرهنگی آنها را آشکار می‌کند؛ چنان‌که از طریق آن می‌توان پیچیدگی‌های این جوامع را درک کرد. بدین منظور با بررسی آثار مختلف ادبی می‌توان جلوه‌های استبداد شرقی و تأثیر آن بر افراد، جوامع و معانی آثار ادبی را کشف کرد. این پژوهش، با بهره‌گیری از روش تحلیل توصیفی و رویکرد جامعه‌شناسی ادبی، مؤلفه‌های استبداد شرقی را در فیه مافیه و مکتوبات کاویده و آنها را با متن این آثار سترگ عرفانی تطبیق داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که فیه مافیه و مکتوبات، افزون بر مسائل عرفانی و اخلاقی به گفتمان‌های فرهنگی، اجتماعی و فکری دیگری نیز اشاره دارد. مولوی در فیه مافیه و مکتوبات، ساختار سیاسی نظام استبدادی و گفتمان منبعث از آن را در قالب قصه‌ها، نامه‌ها و اندیشه‌های عارفانه خویش بازسازی و تکثیر کرده و بر این اساس می‌توان گفت که او نیز همچون دیگر مردمان زمانه خود، گفتمان غالب درباره قدرت و سیاست را پذیرفته و در لوای این حکایات، به صورت مستقیم و غیرمستقیم به آن نظام حکومتی، مشروعیت بخشیده است.

واژه‌های کلیدی

استبداد شرقی، ویتفوگل، فیه مافیه، مکتوبات

* مسؤول مکاتبات

پاپی، حجت‌الله، زهره وند، سعید، نوری، علی. (۱۴۰۳). واکاوی استبداد شرقی در متون عرفانی، پژوهش‌های ادب عرفانی. ۱۸ (۱): ۶۹-۸۶

©The Author(s). 2476-3292

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)

10.22108/jpll.2024.141334.1834

۱- مقدمه

نظریه استبداد شرقی، با برجسته‌سازی ویژگی‌های پیچیده جوامع شرقی، پویایی‌های اجتماعی و سیاسی منحصر به فرد و تفاوت‌های فرهنگی آنها را روشن می‌کند. این نظریه، از امپراطوری‌های باستانی تا ساختارهای نهفته قدرت در تمدن‌های مدرن شرقی، دامنه گسترده‌ای از پدیده‌های اجتماعی و سیاسی را در بر می‌گیرد (احمدوند و اسلامی، ۱۳۹۷، ص. ۲۰۷؛ افضل، ۱۳۹۵، ص. ۵۷-۵۶). نظریه استبداد شرقی ویتفوگل، دریچه‌ای را می‌گشاید که از طریق آن می‌توان به درک پیچیدگی‌های جوامع شرقی دست یافت. با بررسی آثار مختلف ادبی، جلوه‌های استبداد شرقی و تأثیر آن بر افراد و جوامع آشکار می‌شود. رمان‌ها، شعرها و نمایشنامه‌ها، درگیری‌های اجتماعی - فرهنگی، مبارزات قدرت و اشکال مقاومتی را به تصویر می‌کشند که جوامع شرقی را شکل می‌دهند. این نظریه، به عنوان چارچوبی تحلیلی این امکان را می‌دهد تا مکانیسم‌های زیربنایی حاکم بر این جوامع بهتر درک شود و بینشی نسبت به ذهن ستمگران و ستمدگان به دست آید. ادبیات کلاسیک شرقی نمونه‌هایی را ارائه می‌کند که جلوه‌های استبداد شرقی را به نمایش می‌گذارد. استبداد شرقی، که جنبه رایج بسیاری از جوامع شرقی است، به روایت‌هایی که نویسندگان در دوره‌ها و مناطق مختلف نوشته‌اند، راه یافته است. نویسندگان از طریق آثار خود، تأثیرات روانی و عاطفی زندگی تحت سیستم‌های سرکوبگر، پویایی قدرت و اشکال مقاومتی را که در برابر آن به ظهور پیوسته‌اند، روشن می‌کنند و پیروزی‌ها، مبارزات و پیچیدگی‌های آن را منعکس می‌کنند. بنابراین، در لایه‌های زیرین آثار ادبی، می‌توان آثار و نشانه‌های استبداد حاکمان را استخراج کرد؛ چراکه ادبیات به مثابه آینه جامعه عمل می‌کند.

روح‌الامینی در این باره می‌نویسد: «غنا ادبیات فارسی، اعم از شعر و نثر، کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی زمینه‌ای را فراهم می‌سازد که بتوان مستقیم یا غیرمستقیم، نظام و قوانین و ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی دوران گذشته را مورد مطالعه و تحقیق قرار داد» (روح‌الامینی، ۱۳۷۵، ص. ۱۱۳).

بنابراین، می‌توان از ظرفیت ادب پارسی برای شناخت و فهم رفتار و فرهنگ و مناسبات اجتماعی حاکم بر جامعه استفاده کرد؛ چراکه ادبیات به اندازه تاریخ ایران قدمت دارد و استقبال عمومی از ادبیات نشان می‌دهد که تمایلات، اندیشه‌ها، هنجارها، رفتار و فرهنگ عموم مردم تا چه اندازه خصوصاً در شعر متجلی می‌شود (شعبانی، ۱۳۷۱، ص. ۱۹۱-۱۷۷). از سوی دیگر، شعر نشانگر واقعیت‌های اجتماعی و احساسات مردم است و از این رو، در تبیین مباحث فرهنگی، اجتماعی و ادبیات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (قلی، ۱۳۷۲).

این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل توصیفی و رویکرد جامعه‌شناسی ادبی، با تمرکز بر آثار مولوی، به ویژه فیه مافیه و مکتوبات، به بررسی بازتاب نظام استبدادی شرقی در رفتار و فرهنگ مردم ایران می‌پردازد. با کاربست نظریه استبداد شرقی، این پژوهش تلاش دارد تا لایه‌های پنهان اندیشه و اوضاع سیاسی و اجتماعی عصر مولوی را در آثار عرفانی او که بر ترک دنیا و دنیاگریزی تأکید دارند، آشکار سازد.

۱-۱ پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های فراوانی درباره آثار، دیدگاه‌ها و باورهای مولانا به انجام رسیده است؛ ولی بیشتر پژوهش‌ها به آراء عرفانی، فلسفی، کلامی و حتی روان‌شناسی مولوی اختصاص یافته و کمتر به جنبه اجتماعی و سیاسی آراء و تفکرات مولوی و بازتاب آنها در آثار وی پرداخته‌اند؛ با این حال، برخی از پژوهش‌ها کم‌وبیش به موضوع نزدیک شده و گاه

نکات ارزنده و تأمل‌برانگیزی در این زمینه طرح و ارائه کرده‌اند؛ چنان‌که فتوحی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تعامل مولانا جلال‌الدین بلخی با نهادهای سیاسی قدرت در قونیه» با بررسی مکتوبات مولانا به این نتیجه دست یافته که مولوی تحت تأثیر خرده‌ایدئولوژی الزام اطاعت از اولی‌الامر، قرار گرفته است، تا آنجا که به‌عنوان فردی متدین با ظالمان همدلی کرده و اعمال آنها را تأیید و توجیه کرده است. محمدزاده (۱۳۸۸) با بررسی «نقد قدرت از دیدگاه مولانا» در مثنوی، نتیجه گرفته است که مولانا، برخلاف بسیاری از عرفا و صوفیان که پیوسته به خودسازی فردی می‌اندیشند، به مسائل سیاسی و اجتماعی زمانه خود نیز توجه داشته است. او در مثنوی، انتقاداتی را به قدرت و نابسامانی‌های سیاسی و اجتماعی وارد کرده و گوشه‌هایی از زورگویی و خشونت حاکمان و وابستگان به جناح حاکم را به تصویر کشیده است. پژوهشگران دیگری نیز به بررسی این موضوع در برخی از آثار ادب پارسی پرداخته‌اند. برای نمونه، مهربانی ممدوح و صدقی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تأثیر و بازتاب نظام طبقاتی و استبدادی در متون تعلیمی مثنوی فارسی»، به این نتیجه دست یافتند که اندرزنامه‌های سیاسی با هدف تأثیرگذاری بر رفتار سیاسی حاکمان نگاشته شده‌اند و می‌توانند محمل مناسبی برای بازتاب این نوع از ساختار اجتماعی و نظام حکومتی باشند. این متون، تأثیر نظام طبقاتی و استبدادی بر حاکمان و جامعه را به‌خوبی منعکس می‌کنند.

تاکنون پژوهش‌های جامعی که به بررسی مؤلفه‌های قدرت، شیوه‌های حکمرانی نظام استبدادی و چگونگی اعمال قدرت و تأثیر آن در مکتوبات و فیه مافیه مولوی پردازند و به‌ویژه از منظر نظریه استبداد شرقی به این موضوع نگاه کنند، انجام نشده است. از این رو، نگارندگان این مقاله، برای نخستین‌بار با کاربست نظریه استبداد شرقی به این موضوع پرداخته‌اند. انتخاب این نظریه به‌عنوان مبنای بررسی موضوع استبداد در متون عرفانی یادشده، دلایل متعددی دارد، از جمله اینکه نظریه استبداد شرقی و روایت جامعه‌شناختی آن، به‌عنوان یک الگوی پذیرفته‌شده و چارچوب نظری قدرتمند، به‌طور گسترده در پژوهش‌های تاریخی برای توصیف و تحلیل جوامع شرقی به کار گرفته شده است.

۱-۲ موارد مطالعاتی

۱- مکتوبات یا مکاتیب: نام مجموعه نامه‌هایی است که از مولانا به یادگار مانده است. این اثر به نثر فارسی و شامل ۱۴۴ نامه است. بیشتر این نامه‌های خصوصی و شخصی را مولانا برای رسیدگی به امور جاری زندگی و ارائه توصیه به مریدان و آشنایان خود نوشته است (سبحانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۳). از سه اثر مثنوی مولوی، مکتوبات را نباید همچون دیگر آثار او تلقی کرد. هرچند در آن کتاب هم مولانا در حال‌وهوای دیوان‌کبیر و مثنوی سیر کرده است؛ اما محتوای بسیاری از نامه‌ها جنبه‌ای دنیوی دارد و حاوی توصیه‌هایی به امیران و وزیران است تا در رفع مشکلات و اصلاح امور مردم کوشا باشند. این نامه‌ها در زمان‌ها و دلایل مختلف نگاشته شده‌اند و از نظر تاریخی، به‌ویژه برای مطالعه دوره سلجوقیان و شناخت بهتر شخصیت و روابط اجتماعی مولانا از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. مطالعه مکتوبات مولانا، درک عمیقی از مناسبات او با حاکمان و مردمی که در ایجاد فضای زندگی او نقش داشتند را ارائه می‌دهد.

۲- فیه مافیه: مجموعه‌ای از گفت‌وگوها و پاسخ‌های مولانا به پرسش‌های متنوعی است که در جلسات مختلف و به مناسبت‌های گوناگون از سوی مریدان و محبان وی مطرح شده است. این کتاب به نثر فارسی و حاوی مباحثی در زمینه

نقد، شرح و تفسیر عرفانی، آیات قرآنی، احادیث و سخنان مشایخ است. فیه ما فیه شامل یادداشت‌هایی است از سخنان مولانا که مریدان وی به نگارش در آورده‌اند. نثر ساده و روان این اثر، درون‌مایه‌ای از مطالب عرفانی دینی و اخلاقی دارد. در برخی بخش‌های کتاب، معین‌الدین پروانه مخاطب قرار گرفته است و در جاهای دیگر به تناسب مقال، از احوال و سخنان شمس‌الدین، برهان‌الدین محقق و حسام‌الدین یاد می‌کند. این کتاب، همچون دیگر آثار مولانا، نه تنها افکار فلسفی — صوفیانه او را منعکس می‌کند که جهان‌بینی و تاریخ روزگار مؤلف را نیز به ما انتقال می‌دهد (اقبال، ۱۳۷۵، ص. ۴۰).

۲- مبانی نظری

۲-۱ نظریه استبداد شرقی

از پیامدهای منفی حکومت استبدادی در ایران، تقویت ویژگی‌هایی مانند تقلید، اطاعت محض و بی‌چون‌وچرا از فرمانروا، ستم‌پذیری و فرهنگ تسلیم در جامعه است که در حوزه سیاست موجب نوعی انفعال و عدم مشارکت در تعیین سرنوشت سیاسی، احقاق حقوق اجتماعی، رعایت عدالت و تساوی و آزادی نشر و بیان اندیشه شده است. این خصیصه که به‌زعم بسیاری از صاحب‌نظران نظریه استبداد شرقی، ریشه در تاریخ جوامع شرقی دارد، وجه‌ای عمومی یافته است. ویژگی چنین جامعه آسیایی یا شرقی را ابتدا مارکس و بعدها ویتفوگل با عنوان نظریه استبداد شرقی مطرح کردند.

در کنار انبوه آثار تاریخ‌نویسی در زمینه تاریخ گذشته ایران، تعدادی از آثار پژوهشی با گذر از روایت‌های تاریخی تلاش کرده‌اند تا از منظر علوم اجتماعی جدید به پژوهش درباره تاریخ ایران بپردازند. در میان این آثار، می‌توان از دو شیوه رقیب نام برد: ۱- شیوه مبتنی بر نظریه استبداد شرقی ۲- روش مبتنی بر نظریه تاریخی ارتدکس مارکسیستی. این دو روش از بسیاری لحاظ دریافت‌های متضادی درباره سیر تاریخ ایران، فلسفه تحولات تاریخی، چگونگی جامعه و دولت، روابط جامعه و دولت، نقش نیروهای اجتماعی و... ارائه می‌کند. از میان این دو دیدگاه، نظریه استبداد شرقی از سابقه بسیار طولانی تری برخوردار است و پیشینه آن به یونان باستان بازمی‌گردد. این نظریه از سده نوزدهم تا به امروز نیز با بهره‌گیری از دانش‌های نظری به دست آمده از علوم اجتماعی جدید غنی و کامل‌تر شده است. اگرچه پیش از انقلاب اسلامی، رواج نظریه تاریخی ارتدکس مارکسیستی در حاشیه قرار داشت، پیروزی انقلاب و تحولات پس از آن سبب شد تا این نظریه با صورت‌بندی جدیدی در محافل دانشگاهی، روشنفکری و عمومی ایران رواج یابد (کاظمی، ۱۳۹۹).

نظریه استبداد شرقی در روایت‌های مختلف آن، اصلی‌ترین چارچوب تحلیلی برای درک ماهیت جامعه و دولت ایرانی بوده و هست. این نظریه، از جنبه‌های گوناگون به نیازهای متناقضی در حوزه درک گذشته و اکنون جامعه ایرانی پاسخ‌هایی ساده، روشن و قانع‌کننده می‌دهد و درخصوص گرایش‌های برتری‌جویانه در تاریخ گذشته ایران، تصویری از دولتی نیرومند با دیوان‌سالاری اداری و نظامی و ایجادکننده تأسیسات عظیم آبی ارائه می‌کند و درعین حال، وجود دولت‌های مقتدر و شاهان مستبد، فقدان طبقات مستقل از دولت، عدم تثبیت حقوق مدنی و مالکیت را به‌عنوان دلایل اصلی عدم توسعه و دموکراسی در ایران معرفی می‌کند. در مجموع، نظریه استبداد شرقی، ظرفیت‌ها و تمهیدات مهمی برای درک تاریخ و خصوصیات جامعه و دولت ایرانی دارد؛ بنابراین در بررسی جنبه‌های اجتماعی قهر و قدرت تجلی‌یافته در دو کتاب فیه ما فیه و مکتوبات از این نظریه استفاده شده است.

البته کاربرد این نظریه برای بررسی جامعه ایران، موافقان و مخالفانی دارد. محمدعلی همایون کاتوزیان در جایی این

نظریه را برای شناخت جامعه ایران مناسب می‌داند: «اگرچه نه همه خصوصیات آن، بلکه در بسیاری از مناسبات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران مؤلفه‌های آن به چشم می‌خورد» (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ص. ۳۸). او در جایی دیگر به نقد آن می‌پردازد و می‌نویسد: «به دلایل متعدد قادر به توصیف ماهیت و ساختار دولت و جامعه در ایران نیست؛ برای اینکه اولاً شواهد چندانی مبنی بر کنترل، فراهم‌سازی یا تقسیم آب توسط دولت در ایران وجود ندارد. ثانیاً شواهد چندانی نیست تا نشان دهد که دولت بر منابع کشاورزی و تولید کشاورزی اعمال مدیریت می‌کرده است. ثالثاً وجود دیوان‌سالاری بزرگ و گسترده، ویژگی ضروری استبداد ایرانی در طول تاریخ نبوده است. رابعاً شواهد نشان می‌دهد که امر احداث و تعمیر قنوات بر عهده خود روستاییان و نه دولت بوده است» (کاتوزیان، ۱۳۷۷، ص. ۷۹-۷۱) و از این رو، به ارائه الگویی با عنوان «جامعه خشک و منزوی و استبداد ایرانی» دست می‌زند.

محمدعلی خنجی این نظریه را تداعی گر نوعی جبر جغرافیایی می‌داند که حقایق مهم تاریخی خطوط کلی آن را تأیید می‌کند و به‌رغم ابهام‌هایی که دارد می‌تواند واقعیات تاریخ شرق را تبیین کند (ر.ک: خنجی، ۱۳۷۴). همچنین، رسول افضلی درباره مزیت استفاده از این نظریه در شناخت و بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی ایران می‌نویسد: «این نظریه منعکس‌کننده فرم‌اسیون اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نظم سنتی و پیشامدرن جامعه ایران است که پیش‌درآمدی بر نظریات دولت مدرن در ایران است» (افضلی، ۱۳۹۵، ص. ۶۲). وی در جایی دیگر می‌نویسد: «ما از طریق این نظریه قادر خواهیم شد تا یکی از عام‌ترین ویژگی‌های دولت در ایران، یعنی ماهیت خودکامه و استقلال آن از طبقات را ریشه‌یابی و آسیب‌شناسی کنیم» (افضلی، ۱۳۹۵، ص. ۵۶).

۲-۲ شرح نظریه استبداد شرقی

این نظریه یکی از کهن‌ترین نظریاتی است که به بررسی نظام‌های استبدادی در جهان می‌پردازد و تاریخ آن به آرای ارسطو بازمی‌گردد. «تئوری پردازان اصلی این نظریه مارکس و انگلس بودند که در ضمن تحلیل و بررسی ویژگی‌های نظام‌های شرقی، آن را برای تبیین وجوه تمایز نظام‌های مزبور با نظام‌های غربی مناسب یافتند» (افضلی، ۱۳۹۵، ص. ۵۶).

کارل آگوست ویتفوگل، جامعه‌شناس آلمانی، یکی از نظریه‌پردازان مهم در زمینه استبداد شرقی است. او پس از ۳۰ سال مطالعه در زمینه استبداد جوامع شرقی به این نتیجه رسید که جامعه آب‌سالار، تمدن آب‌سالار، یا دیوان‌سالاری ارضی، بهترین مفاهیم برای نام‌گذاری نظام‌های استبدادی در کشورهای شرقی است و جامعه آب‌سالار استبداد مبتنی بر مدیریت ارضی و معادل جامعه شرقی و جامعه آسیایی است. به نظر او، حکومت آب‌سالار جامعه‌ای است که در آن سرمایه‌داری دیوان‌سالارانه، اجاره‌داری دیوان‌سالارانه و نجیب‌زادگی دیوان‌سالارانه وجود دارد. «اصطلاح آب‌سالار بر نقش برجسته حکومت در مدیریت جامعه تأکید دارد» (ر.ک: ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۱۸).

اصطلاح «استبداد شرقی» که معمولاً برای انواع گوناگون این پدیده در قاره آسیا به کار می‌رود؛ بر صورت بسیار حادی از قدرت مطلقه دلالت می‌کند (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۶). از نظر ویتفوگل، استبداد و اقتدارگرایی در غرب هم سابقه‌ای طولانی دارد؛ اما نوع شرقی آن با نوع غربی تفاوت‌های اساسی دارد و بسیار گسترده‌تر بوده است.

در این نظریه، حکومت به علت اختیاری که در نظارت و سلطه بر امور حیاتی جامعه داشت به قدرت مطلقه و نیرویی برتر از جامعه تبدیل می‌شد. بر پایه استدلال ویتفوگل، بخش عمده آسیا را سرزمین‌های کاملاً خشک و نیمه‌خشک در

برگرفته است. در چنین شرایط جغرافیایی، حیات اقتصادی جامعه به ایجاد شبکه‌های عظیم آبرسانی و توزیع دقیق آب و لازمه انجام آن در یک نظام پراکنده کشاورزی وجود تشکیلاتی بزرگ برای سازماندهی و هماهنگ‌سازی است. در شرایط عقب‌ماندگی فنی و اقتصادی، تنها یک نظام دولتی بوروکراتیک از عهده انجام چنین اموری برمی‌آید که لاجرم نوعی نظام استبدادی و خودکامه را به دنبال دارد (افضلی، ۱۳۹۵، ص. ۵۹).

بنابراین، استبداد شرقی با قدرت متمرکز، حکومت استبدادی و ساختار اجتماعی سلسله‌مراتبی مشخص می‌شود. حاکم، غالباً یک پادشاه یا یک دیکتاتور، کنترل مطلق بر جمعیت اعمال می‌کند و فضای کمی برای آزادی‌های فردی یا مخالفت باقی می‌گذارد. این شکل از استبداد عمیقاً در بافت فرهنگی جوامع شرقی ریشه دوانده است و ارزش‌ها، هنجارها و تعاملات اجتماعی آنها را شکل می‌دهد.

به هر حال، نظریه استبداد شرقی که با نقدهای فراوانی از نظر ترجمه و حتی متن سنگین و پیچیده مواجه شده، در پی بیان نوعی گفتمان است که براساس قول ویتفوگل در جوامع شرقی شایع شده و نظام توزیع قدرت سیاسی را تحت تأثیر قرار داده است. کتاب ویتفوگل، در ده فصل در پی روشن کردن سویه‌های گوناگون جوامع آب‌سالار بوده که ویژگی دستگاه سیاسی و ساختار اجتماعی آنها توتالیترسم است.

۳- واکاوی مؤلفه‌های استبداد شرقی در فیه مافیه و مکتوبات

۳-۱ دیدگاه طبقاتی

بر پایه تحلیل آدام اسمیت، در جامعه مدرن، طبقه‌بندی جوامع براساس مالکیت یا درآمد صورت می‌گیرد. در چنین جامعه‌ای، مردم یا دارایی خود را اجاره می‌دهند، یا دستمزد می‌گیرند، یا سود سرمایه‌شان را می‌گیرند. بنابراین، کارگزاران و نمایندگان حکومتی، یک طبقه عمده از جامعه به شمار نمی‌آیند؛ بلکه رده‌ای ثانوی و برگرفته‌شده از رده‌بندی اصلی جامعه و سلاخی در دست طبقات دارا هستند تا به وقت لزوم علیه گروه‌های محروم به کار گرفته شوند. باین حال، چنین تحلیلی که مالکیت را مبنای طبقه‌بندی قرار می‌دهد، برای شناخت طبقات جامعه آب‌سالار مناسب نیست. بهتر است برای تحلیل طبقاتی جامعه آب‌سالار به مبنای «نظارت» توجه داشت؛ زیرا در واقع نمی‌توان گفت که حکومت آب‌سالار مالک منابع آب و... است؛ بلکه بر همه گونه‌های مالکیت، اعم از مالکیت خصوصی و... نظارتی همه‌جانبه دارد (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۴۶۹).

به عقیده ویتفوگل، در جوامع آب‌سالار، نخستین تقسیم‌بندی اجتماعی براساس دو رده اصلی صورت می‌گیرد: ۱- اشخاص برتر و ممتاز ۲- افراد فروپایه و محروم. چنین نظامی براساس به کار بردن زور به گونه‌ای ناعادلانه رفتار می‌کند. در حقیقت، در این نوع از حکومت تفاوت‌هایی وجود دارد؛ اما مردم عادی تمایزی ندارند. در رده افراد برتر و ممتاز، جایگاه افراد براساس سلسله‌مراتب قدرت و ثروت مشخص می‌شود. در رده افراد فروپایه و محروم اشخاص براساس فعالیت و مالکیت، جایگاهی پیدا می‌کنند. البته باید توجه داشت که هر مالکیتی در اختیار حاکم مستبد است و مالکیت خصوصی وجود ندارد. به این ترتیب، طبقات در نظام استبدادی به این روش تقسیم‌بندی می‌شوند: ۱- پادشاه که بر افراد وابسته به حکومت ریاست و به واسطه تعدادی از افراد عالی‌رتبه و فروپایگان کشوری و لشکری آنها را هدایت می‌کند. نقش شاه آن است که بر انجام وظایف یکایک طبقات نظارت کند تا نظم اجتماعی هماهنگ حفظ شود. فرمانروا به دل خواه خویش

می‌تواند هر کس را ترفیع درجه بخشید یا او را نابود کند ۲— عالی‌رتبگان که عهده‌دار نوعی وظیفه حکومتی هستند. این اشخاص به دو ردهٔ مأموران عالی‌رتبه و مقامات لشکری تقسیم می‌شوند. معیشت آنان به وسیلهٔ مستمری و حقوقی که به صورت ماهیانه دریافت می‌کنند یا از طریق زمین‌های دولتی که به آنان واگذار می‌شود، تأمین می‌شود. ۳— مأموران فروپایه که شامل دبیران یا کارگزاران سطح پایین هستند. دبیران به انجام امور اداری و مأموران فروپایه به انجام نگهبانی از دروازه‌ها یا به عنوان خدمتکار، زندانبان یا داروغه انجام وظیفه می‌کنند. ۴— تودهٔ مردم جامعهٔ آب‌سالار که شامل بازرگانان، دهقانان، پیشه‌وران و بردگان هستند، به عنوان دون‌پایه‌ترین اشخاص نقش بسیار کوچکی در جامعهٔ آب‌سالار بر عهده دارند (ر.ک: ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۵۶۷-۴۶۰).

بر مبنای نظریهٔ استبداد شرقی ویتفوگل، طبقات اجتماعی مطرح در فیه مافیه و مکتوبات، نتیجهٔ جامعه‌ای استبدادی است که در نخستین تقسیم‌بندی، می‌توان آنها را به دو ردهٔ اصلی، طبقه حاکم و تودهٔ مردم دسته‌بندی کرد. ۱— اشخاص برتر عبارت‌اند از پادشاه، وزیر، امیر، شاهزاده، ملازمان، اهل دیوان، حاجبان، موکلان و فراشان. مصادیق این رده در این آثار عبارت‌اند از: «امرا او را پذیرفتند... که ای شاه عالم بنده نیز کور نیست» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۳۷). «مرا می‌بایست شب و روز دست گرفته در زمرهٔ چاکران و ملازمان بودم» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۳۲). «پس اگر جولاه ترک جولاهی کند برای طلب وزیری، همه عالم برهنه و عور بمانند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۰). «از موکلان ترک گریختن ممکن بود» (مولوی، ۱۳۸۹، نامهٔ ۳). «نه نیست و نه هست در وصیت جهت رعایت شاهزاده ما و روشنای دل و دیده ما» (مولوی، ۱۳۸۹، نامهٔ ۶). «گر چو شاهان بر سریر تخت نتوانی نشست همچو فراشان طناب خیمه شاهی بگیر» (مولوی، ۱۳۸۹، نامهٔ ۱۹). «و این در شأن ملک الوزرا اولی‌تر» (مولوی، ۱۳۸۹، نامهٔ ۱۰).

۲— افراد فروپایه و محروم شامل خواجه، خاتون، بقال، بنده، چاکران، کنیز، غلام و رعیت هستند. مصادیق این رده عبارت‌اند از: «بقالی زنی را دوست می‌داشت با کنیزک خاتون پیغام‌ها کرد که من چنینم و چنانم... کنیزک به خدمت خاتون آمد، گفت بقال سلام می‌رساند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۲). «ملکی کنیزکی را فرمود که خود را بیارا و بر غلامان من عرضه کن تا امانت و خیانت ایشان ظاهر شود» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۶۱). «حکایتی آورده‌اند که پادشاهی بود و او را بنده‌ای بود خاص و عظیم مقرب... چون در خدمت پادشاه رسیدی تاب جمال پادشاه برنتافتی، پیش پا پادشاه مدهوش افتادی» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲۶). «از طرف کنیزکان که خواهران مانند و فرزندان مانند زمین بوس می‌رسانند» (مولوی، ۱۳۸۹، نامهٔ ۱۰۱). «در آرزوی آن است که به وسیلهٔ از وسایل خدمتکاری آن بارگاه مشرف شود و از جمله خادمان و بندگان و چاکران آن حضرت باشد» (مولوی، ۱۳۸۹، نامهٔ ۹۹).

این عبارات متأثر از ساختار سیاسی و حکومتی جامعه است و بیانگر وجود جامعه‌ای است که نظام سلسله‌مراتبی بر آن حاکم است. مطابق نظریهٔ ویتفوگل، چنین جامعه‌ای استبدادی است و مولوی در فیه مافیه و مکتوبات بر اساس عادت و یا آگاهی طبقات جامعهٔ روزگار خود را همان‌گونه تصویر کرده که در یک جامعه استبدادی شرقی وجود داشته است. در این نظام، هرم قدرت نه از طریق قانون؛ بلکه از طریق به کاربردن زور و قدرت، مشخص می‌شود. در این ساختار عمودی، سلطان در رأس جامعه قرار دارد و اشخاص دیگر خواه در منصب‌های حکومتی و خواه غیرحکومتی قرار داشته باشند، رعیت محسوب می‌شوند: «همه کس دانند که این همه **بندگان** آن **شاهند** که در خیمه خواهد نشستند و تفرج معشوق

خواهد کردن» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۱۰). مطابق گفته ویتفوگل در فیه مافیة و مکتوبات، اشخاصی همچون وزیر و امیر در طبقه افراد عالی‌رتبه قرار دارند که عهده‌دار نوعی وظیفه دولتی هستند. این اشخاص به دو رده مأموران عالی‌رتبه و مقامات لشکری تقسیم می‌شوند. وزیر در رده مأموران عالی‌رتبه و امیر در رده مقامات لشکری قرار دارند. ملازمان، اهل دیوان، حاجبان، موکلان و فراشان دیوان‌سالارانی‌اند که در نظام سلسله‌مراتبی قدرت در طبقه مأموران فروپایه قرار می‌گیرند. خواجه، خاتون، بقال، بنده، چاکران، کنیز، غلام و رعیت هم در طبقه توده مردم قرار دارند.

در این زمینه، این پرسش مطرح می‌شود که بنده، غلام و کنیزی که در دربار مشغول به خدمت است، در کدام طبقه اجتماعی قرار می‌گیرد و آیا طبقه اجتماعی او نسبت به بنده‌ای که خارج از دربار زندگی می‌کند، بالاتر است؟ براساس نخستین تقسیم‌بندی مردم در نظریه استبداد شرقی که جامعه را به دو رده تقسیم می‌کند، میان بنده‌ای که در دربار فعالیت می‌کند و کسی که خارج از دربار زندگی می‌کند، اختلاف طبقه وجود ندارد و در رده توده مردم قرار می‌گیرد و نزدیکی به قدرت در ارتقای طبقه او به طبقات بالاتر تأثیری ندارد؛ مگر اینکه به وسیله پادشاه ترفیع پیدا کند و در یکی از مناصب بالای سیاسی یا لشکری منصوب شود. امری که به سبب تحریک اجتماعی شدید در دربارهای استبدادی بسیار شایع بود و ممکن بود، فردی که از طبقات پایین جامعه محسوب می‌شد، ترفیع پیدا کند و عکس آن نیز ممکن بود.

۳-۲ اعمال خشونت و ارباب

شاهان در روایت‌های تاریخی اغلب شخصیت‌هایی با بهت و قساوت قلب، بی‌رحم و خونریز توصیف می‌شوند که محبوبیت چندانی در میان مردم نداشتند. ارباب، سرانجام گریزناپذیر تصمیم حاکم در پیشبرد منافع خود است که با عقلانیت مردم مغایرت دارد... با مجازات است که برتری اجتماعی در برابر حمله‌هایی از پایین تضمین می‌شود (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۲۱۹-۲۴۵). مولانا در فیه مافیة تصویری از ارباب، خشم و خشونت پادشاهان ارائه می‌دهد و مردم را از نزدیک شدن به آنها برحذر می‌دارد: «با پادشاهان نشستن از این روی خطر نیست که سر برود که سری است رفتنی چه امروز چه فردا، اما از این رو خطر است که با ایشان صحبت کرد و دعوی دوستی کرد و مال ایشان قوت گرفته است و ازدها شده» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲۲). پادشاهان خودکامه، افزون‌بر مردم عادی حتی نسبت به نزدیکان خود نیز با خشونت رفتار می‌کردند: «پادشاهان بر ذلت و بی‌ادبی خربندگان آن مؤاخذه نکنند که بر ذلت و بی‌ادبی مقربان» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۴۸).

هدف از تهدید و ارباب مردم به‌عنوان یکی از رفتارهای ننگین حکام مستبد در جوامع استبدادی این است که بدین وسیله از بیداری ملت غفلت زده جلوگیری کنند؛ زیرا آنان همواره خواهان پیروی بی‌چون و چرای اتباع خویش‌اند و از هرگونه شبهه‌افکنی که مانع تحمیل روایت استبدادی آنان می‌شود، بیزار می‌جویند (قاضی مرادی، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۵). هراس و وحشت مردم و درباریان از حاکم در کلام مولانا این چنین نمود یافته است: «پادشاهی دلتنگ بر لب جوی نشسته بود، امرا از او هراسان و ترسان و به هیچ‌گونه روی او گشاده نمی‌شد. مسخره‌ای داشت عظیم مقرب» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۳۷).

ایجاد ترس و وحشت از جمله عوامل ماندگار دوام چنین حکومت‌هایی است. منتسکیو بهترین عامل روانی حافظ نظام‌های استبدادی را ایجاد هراس می‌داند و تأکید می‌کند که ناتوانی در تحمیل ترس و وحشت، مهر سرنگونی حکومت‌های مستبد است و ساکنان جامعه استبدادزده به سبب حاکمیت جو اختناق و ترس از خشونت چاره‌ای جز انفعال و سکون ندارند (منتسکیو، ۱۳۶۲، ص. ۱۱۹). مولانا رعایت ادب و اصلاح از جانب مردم را به دلیل ترس از مجازات شدن از سوی حاکم و کارگزاران او می‌داند: «و صلاح و سداد او به واسطه امرا باشد و از ترس ایشان، اول خود، تحصیل به نیت آن کرده باشد که مرا، امرا صلت دهند و چون عالم شد، از ترس و سیاست ایشان، مؤدب شد» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۵).

و در جایی دیگر نیز این خوف و هراس از سلطان را می‌توان یافت: «و اگر ما به زبان تازی بی‌ادبی‌ها گفته باشیم، وای بر ما. او را غلامی بود خاص اهل دیوان جمع شدند و او را اسب و استر و مال دادند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۳۵).

در حکومت‌های آب‌سالار، اعمال زور تنها در انحصار حاکمان مطلقه است. در این جامعه، غول مجازات، سگ نگهبانی نیست که مهارش در دست مردم باشد؛ بلکه شیری است که به دل‌خواه خود گام برمی‌دارد. یک مهندس قدرت، باید وسایلی همچون شیر برای خرد کردن مخالفانش داشته باشد؛ مستبدان در حکومت‌های مبتنی بر مدیریت ارضی، از این وسائل به‌اندازه کافی در اختیار دارند. آنها نظارت مهارنشده‌ای را بر ارتش و نیروهای نظامی و جاسوسی اعمال می‌کنند. زندانبان، شکنجه‌گران و جلادان در اختیار حاکم هستند و او به همه ابزارهای لازم برای دستگیری، بی‌اثر کردن و حتی از بین بردن مخالفان دسترسی دارد. این ابزارها می‌توانند به‌منظور اعمال بیشترین فشار روانی بر مظلومان به کار گرفته شوند (ویتفوجل، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۵).

۳-۳ انواع مجازات در فیه مافیه و مکتوبات

۱- کشتن و به دار آویختن: «اما نسبت به پادشاه جمله نیک است چنان که خلعت کمال ملک اوست و دار و کشتن و زندان همه کمال ملک اوست و نسبت به وی همه کمال است؛ اما نسبت به خلق خلعت و دار کی یکی باشد» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۴۴). «پادشاه یکی را بر دار می‌کند و درملاً خلاق جای بلند عظیم او را می‌آویزند. اگرچه در خانه پنهان از مردم و از میخی پست نیز توان در آویختن الا می‌باید تا مردم ببینند و اعتبار گیرند و نفاذ حکم و امتثال امر پادشاه ظاهر شود» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۸).

۲- زندانی کردن: «سلطان می‌گذشت چون مست سلطان را بر آن اسب دید، گفت این اسب را پیش من چه محل باشد که اگر در این حالت مطرب ترانه‌ای بگوید و آن اسب از آن من باشد فی‌الحال به او بیخشم. چون سلطان آن سخن را بشنید، عظیم خشمگین شد. فرمود که او را به زندان محبوس کردند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲۱۳).

۳- کتک‌زدن: «همچنان که امیری بفرمود تا یکی را بزنند و تأدیب کنند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۹).

۳-۴ اطاعت تام

نظام استبدادی تمایل به تربیت جامعه‌ای گوش‌به‌فرمان و بی‌هویت دارد. به گفته ویتفوجل، حکومت استبدادی آب‌سالار آدمیان را از دنبال کردن خواست و عمل سیاسی مستقل باز می‌دارد؛ زیرا قدرت مطلقه صورتی از حکومت است که در آن همه قدرت‌ها باید در دست فرمانروا باشد و اقتدار موازی و مستقل دیگری وجود ندارد که مردم برحسب عادت مانند شاه از او نیز اطاعت کنند و در نتیجه بتوانند در برابر فرمانروا قانوناً مقاومت کنند و از او حساب بخواهند (ویتفوجل، ۱۳۹۱، ص. ۱۶۸). موضوع اطاعت تام از صاحبان قدرت در این تمثیل از زبان مولانا این‌گونه بیان شده است: «عقل در تن آدمی همچون امیری است مادام که رعایای تن مطیع او باشند، همه کارها به اصلاح باشد» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۶۸).

از دیدگاه حکومت استبدادی، مبنای شهروند خوب بودن، اطاعت محض از فرمانروا است (ویتفوجل، ۱۳۹۱، ص. ۲۳۷). فضیلت شهروند خوب و مطیع محض بودن در برابر صاحبان قدرت در سخن مولوی جلوه یافته است: «وقتی کارها به اصلاح باشد که در آن ده سالاری باشد و ایشان مطیع باشند، اکنون عقل وقتی اندیشه اصلاح این رعایا کند که به فرمان

او باشند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۶۹). «و سالار آن زمان در بند اصلاح ایشان باشد که سالار بیند که در بند اویند و مطیع و فرمان بردارند. مثلاً چندین سپاهی در خدمت امیری چون مطیع و فرمان بردار باشند، او نیز عقل در کار ایشان صرف کند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۶۸).

بر مبنای نظریه استبداد شرقی، حکومت‌ها در جوامع شرقی، آنچه از رعیت خویش طلب می‌کنند، اطاعت و تسلیم‌پذیری محض است. بازتاب چنین اندیشه‌ای در روابط مرید و مرادی در عرفان و تصوف نیز دیده می‌شود. در نظام معرفت‌شناسی صوفیان، همانند نظام درباری، سلسله‌مراتب منزلت وجود دارد. سفر روحانی و طی طریق، با انتخاب پیر شروع می‌شود و رهرو با تسلیم و وانهادن اختیار خود در برابر اراده پیر این سفر را ادامه می‌دهد تا جایی که با سرپیچی از فرمان پیر از رسیدن به مطلوب بازمی‌ماند و گمراه می‌شود. سرسپردگی مرید به مراد در کلام مولانا چنین بازتاب یافته است:

«حکایت است از سلطان العلماء مولانا بهاء المله و الدین قدس الله سره که روزی اصحاب او را مستغرق یافتند، وقت نماز رسید. بعضی مریدان آواز دادند. مولانا را که وقت نماز است. مولانا بگفت ایشان التفات نکرد. ایشان برخاستند و به نماز مشغول شدند. دو مرید موافقت شیخ کردند و به نماز نایستادند. یکی از آن مریدان که در نماز بود خواجگی نام، به چشم سر به وی عیان بنمودند جمله اصحاب که در نماز بودند، با امام، پشتشان به قبله بود و آن دو مرید را که موافقت شیخ کرده بودند رویشان به قبله بود؛ زیرا که شیخ چون از ما و من بگذشت و اویی او فنا شد و نماز در نور حق مستهلک شد... اکنون او نور حق شده است و هر که پشت به نور حق کند و روی به دیوار آورد قطعاً پشت به قبله کرده باشد» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵).

این نگرش صوفیانه آگاهانه یا ناآگاهانه در استحکام پایه‌های نظام استبدادی نقش بسزایی داشته است و اطاعت محض از پیر، اطاعت بی‌چون و چرا از فرامین پادشاهان خودکامه را به عامه مردم القا می‌کرده است. به گونه‌ای که پادشاهان همواره مشوق و حامی این نحله بوده‌اند. تاجایی که پادشاهان صفوی، به این نوع جهان‌بینی دامن می‌زدند تا از این طریق مبانی استبداد خویش را تحکیم و اطاعت مطلق پیروان خود را مطالبه کنند (فولر، ۱۳۸۲، ص. ۷۹). مرشد کامل به سنت دیرین صوفی‌گری از همه کس پیر یا برنا، خرد یا کلان، توقع فرمانبرداری محض داشت (طاهری، ۱۳۴۹، ص. ۱۴۰).

باید توجه داشت که انسان در بینش عرفانی نمی‌تواند به مدد توانمندی‌های شخصی و فردی خود در طریق عرفانی به سیروسسلوک پردازد؛ بلکه باید برای پرهیز از خطر سقوط در ظلمات گمراهی از همراهی و همدمی خضر و مرشد خود مدد گیرد؛ زیرا عرفا به تمایز ذاتی میان انسان‌ها معتقدند و در باور آنها گروهی از مردم، صالح و برگزیده خداوند هستند؛ درحالی که، دسته‌ای دیگر در بند نفسانیات خود اسیرند و نیازمند هدایت و راهنمایی. از سوی دیگر، اندیشمندان سیاسی بر این باورند که همه انسان‌ها از توانایی شناخت بهره‌مندند و به‌سخنی دیگر در چنین بینشی، ابنای بشر در عرض یکدیگر قرار دارند و هیچ کس نسبت به دیگری برتری ندارد.

در حکومت آب‌سالار برای نهادینه کردن فرهنگ اطاعت تام به کمک نظام آموزشی و نهاد خانواده سعی بر آن بود که اطاعت محض را از همان کودکی به کودکان آموزش دهند. هدف از این فرهنگ این است که از همان آغاز کودکی با سیطره کل بر جزء، شروع به تخریب ساختار شخصیتی انسان‌ها بکند تا فرآورده‌هایی تحویل جامعه دهد که در قلمرو ناخودآگاه در تعارض با نظام سیاسی حاکم نباشد (تهرانی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۳).

در جوامع شرقی، خانواده و اجتماع با پیوندهای قوی و روابط سلسله‌مراتبی که شالوده ساختارهای اجتماعی را تشکیل

می‌دهند، نقش محوری دارند. ارزش‌های کنفوسیوس که در بسیاری از جوامع شرقی رایج است، بر پدرسالاری، احترام به بزرگان و حفظ هماهنگی تأکید دارند. این ارزش‌های فرهنگی به دوام حکومت استبدادی و پذیرش نظام‌های اجتماعی سلسله‌مراتبی کمک می‌کند. به نظر کنفوسیوس، «آموزشی که اطاعت مطلق از والدین و معلم را درخواست می‌کند، بهترین بنیادی است که بر پایه آن می‌توان اطاعت مطلق به خدایگان جامعه را بنا کرد» (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۲۴۰). مولوی نیز تحت تأثیر چنین جامعه‌ای بر اطاعت محض و بی‌چون‌وچرای کودک در برابر استاد تأکید می‌کند: «چنان‌که کودکی را به دکان درزی نشاندند. او را مطیع استاد باید بودن... و اگر خواهد که بیاموزد تصرف خود را رها کند، کلی محکوم امر استاد باشد» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۶۹).

۳-۵ پادشاهی عطیه‌ای الهی

به گفته ویتفوگل، در دنیای ذهنی ایرانیان وجود شاه سرچشمه خیر، برکت و عدالت است. به‌دستور او، کارهای کشور به انجام می‌رسد و برای کشور شادی و آرامش به ارمغان می‌آورد و آن را از آلودگی‌های درونی و حمله خدایان دیگر پاسبانی می‌کند. باوجود چنین تفکری پیدا است که شاه باید از نظر توانمندی و شایستگی بسیار نیرومند باشد تا بتواند وظایف نیک خود را به انجام برساند که متخلّق بودن به این ویژگی‌های مافوق بشری لازمه خودکامگی فردی است. «در یونان عصر هومر پادشاه ریشه خدایی داشت و چیرگی‌اش بر امور مذهبی چنان شدید بود که او را کاهن اعظم می‌نامیدند» (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۱۴۸).

در منابع اسلامی نیز به این ویژگی فرمانروای جامعه استبدادی در ایران اشاره شده است. فیرحی می‌نویسد: «مقام سلطانی در اندیشه دوره میانی، مقامی فراتر از انسان‌های عادی جامعه است و از آن‌روی که در جایگاهی مابین خداوند عالم و قاهر و رعیت ناتوان قرار دارد، سایه هیبت خدا در زمین است و گو اینکه، به‌رغم شمایل انسانی، ماهیتی جدای از جنس بشر دارد، نسبت سلطان و رعیت به‌سان نسبت شبان و رمه است که به‌رغم تفاضلی در حد تفاوت نوع، سرنوشت آنها به همدیگر گره خورده است» (فیرحی، ۱۳۷۸، ص. ۲۲۱).

حکومت‌های استبدادی به‌منظور کسب مشروعیت و توجیه کردارهای خودسرانه خویش از این باور بهره می‌گیرند و با تقدس بخشیدن به حاکمیت خود، از پاسخگویی سرباز می‌زنند و مردمان را ناگزیر از تسلیم می‌کنند؛ زیرا این امر مقدس و هرآنچه در پیوند با نظام کیهانی باشد، مطلق و بی‌چون است و پرسش درباره آن و به چالش کشیدنش گناهی است نابخشودنی.

مولانا در این باره در مکتوبات می‌فرماید: «ملک تعالی - جلّ جلاله - که مالک ملک است، یکی را به ملک دنیا مخصوص گرداند و تاج عزّت بر فرق او نهد و بر تخت مملکت نشاند و بقاع و بلاد را مسخّر و رام فرمان و اشارت او گرداند و دل‌های سرکشان را طوعاً و کرهاً، خاضع و منقاد او دارد و خزاین و عساکر را فدای مرادات او گرداند تا به لطف خزاین و قهر عساکر، مکافات هواخواهان ملک خود کند و صدر منبر و نقد نقره و زر را به نام و القاب و خطبه و سگّه او مرسوم گرداند» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه دوم). در جایی دیگر آورده است: «ملک الامراء، نائب حق است و انگاه نائب گزیده رحیم کریم» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۶۱). «که محترقان آفتاب آفات در آن سایه گریزند که ظل الله است» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۹۴).

و در فیه مافیه آورده است: «خوارزمشاه آن را منع می‌کرد و تجار ایشان را می‌فرمود تا بکشند و از ایشان نیز خراج

می‌ستد و بازرگانان را نمی‌گذاشت که آنجا بروند. تاتاران پیش پادشاه خود به تضرع رفتند که هلاک شدیم. پادشاه ایشان از ایشان ده روز مهلت طلبید و رفت در بن غار و ده روزه داشت و خضوع و خشوع پیش گرفت. از حق تعالی ندایی آمد که قبول کردم زاری تو را بیرون آید. هر جا که روی منصور باشی. آن بود، چون بیرون آمدند، به امر حق منصور شدند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۸۰).

۳-۶ واگذاری برخی از وظایف فرمانروا به وزیر

گه‌گاه در حکومت استبدادی جوامع شرقی، شاه برخی از وظایف خود را به وزیر واگذار می‌کرد. او ممکن است به دلیل ضعف و بی‌کفایتی، بخشی از برتری عملیاتی‌اش را به یک دستیار واگذارد که نایب‌السلطنه، وزیر یا صدراعظم است (ویتفونگل، ۱۳۹۱، ص. ۵۶۰-۴۶۷). «نایب‌امیر گفت که پیش از این کافران بت می‌پرستیدند و سجود می‌کردند. ما در این زمان همان می‌کنیم. این چه می‌رویم، مغول را سجود و خدمت می‌کنیم و خود را مسلمان می‌دانیم» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۳). همچنان که پادشاهان دنیا بهرجولاهه سخن‌نگویند، وزیری و نایبی نصب کرده‌اند، ره به پادشاه از او برند (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۱).

۳-۷ کشاورزی و مدیریت بر منابع آب

بر پایه استدلالات ویتفونگل، بخش عمده آسیا را سرزمین‌های کاملاً خشک و نیمه‌خشک در برگرفته است. در چنین شرایط جغرافیایی، حیات اقتصادی جامعه به ایجاد شبکه‌های عظیم آبرسانی و توزیع دقیق آب وابسته است و لازمه انجام آن در یک نظام پراکنده کشاورزی وجود تشکیلاتی بزرگ برای سازمان‌دهی و هماهنگ‌سازی است (افضلی، ۱۳۹۵، ص. ۵۹). در سرزمین‌های آب‌سالار، معمولاً به اندازه کافی باران نمی‌بارد، یا هیچ بارانی در آنها نمی‌بارد؛ وانگهی به منابع دیگری از آب دسترسی دارند. اگر آدمی تصمیم بگیرد که از این منابع بهره‌برداری کند، می‌تواند زمین‌های خشک را به مزارع و باغ‌های حاصلخیز تبدیل کند.

در عصر مولانا محور عمده اقتصاد ایران بر پایه کشاورزی بنا شده بود - هر چند که در ابتدای حمله مغول به ایران دچار فروپاشی شد، پس از برگشتن آرامش به کشور دوباره رونق یافت - برای کشت و زرع در مزارع کشاورزی با روش‌های مختلف از آب استفاده می‌شده است. در آثار تاریخی‌ای که تاریخ عصر وی را روایت می‌کنند، به کشاورزی ایجاد سد، کاریزها، شبکه‌ها و کانال‌های انتقال آب اشاره شده است: «پس از اینکه مغولان واحه مرو را سه بار با خاک یکسان کردند، کشاورزی و سد رودخانه مرغاب نابود شد و دام‌های آن ناحیه به غنیمت رفت و تمامی غله آن مصادره شد» (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶، ص. ۹). «فرمانی از غازان که به منظور کشت و زرع اراضی لم‌یزرع و از سکه افتاده صادر شده، مبین زوال شبکه آبیاری این منطقه است» (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶، ص. ۱۰). «منطقه کربال که یکی از مناطق بسیار حاصلخیز محسوب می‌شود و به وسیله نهرهایی از رودخانه کر و دو سد آن بند امیر و بند قصار آبیاری می‌شد» (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶، ص. ۱۲). «به‌طور کلی تمهیداتی اتخاذ شده بود که ایجاد کاریزها، نهرها، سدها و به‌طور کلی شبکه‌های آبیاری و امور کشاورزی بعد از استیلای مغول در ایران گسترش یابد» (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶، ص. ۳۱). «سر سال انواع و اقسام سبزیجات و غلات برنج و ذرت وجود داشت» (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶، ص. ۹). «گندم و جو را در جاهایی که آب وجود داشته و نیز در جاهایی که کشاورزی معمول بوده کشت می‌کرده‌اند»

(بطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶، ص. ۲۵).

مدیریت و نحوه استفاده از منابع آب در کلام مولانا: «سخن ما همچون آبی است که میرآب آن را روان می‌کند. آب چه داند که میرآب او را به کدام دشت روان کرده است» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۶). «آنک امیر آب رحمت و عاطفت کند لازال امیراً و آن آب را باز روان کند این سوی، ثواب بی‌نهایت باشد» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۱۶).
تجلی فعالیت‌های کشاورزی و محصولات آن در سخن مولانا: «و انبار پرگندم ناکاشته مر در یک بماند» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۱۹). «پياز کاشتن همچون زعفران کاشتن نباشد» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۱۹). «پیش از آنکه هنگام زرع بگذرد و وقت زراعت منقضی شود» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۲۵). «مگر در اقطاع او مداخلتی می‌رود به سبب آن تراحم و انزعاج رعایا می‌شود» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۳۱). «تا زرع خیرات شما بخیر المزارع کاشته شود و ریع‌های عجب بردهد» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۷۶). «هر که در هنگام کاشتن سستی و کاهلی کند به وقت خرمن پشیمان شود» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۱۲۱).

۳-۸ پایتخت‌ها

حکومت‌های استبدادی معمولاً ساختمان و اقامتگاه خود را بسیار باشکوه و مجلل می‌ساختند تا بدین وسیله شکوه و عظمت قدرت خود را به مردمان تحت فرمانشان نشان دهند و آنان را مقهور و مهیوت قدرت خود کنند. ویتفوگل در این باره می‌نویسد: «سبک معماری جامعه آب‌سالار شکوهمند بودن است» (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۷۸). و در جایی دیگر می‌گوید: «شکوه مثال‌زدنی دربارهای شرقی، بیانگر اقتصادی تسلط استبدادی فرمانروایان مستبد شرقی بر رعایشان است» (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۴۷۳). مولانا در مکتوبات از عظمت و شکوه شهر قونیه یاد می‌کند: «قونیه امروز سواد اعظم است» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۵۹).

۳-۹ برده‌داری

استفاده از نیروی کار بردگان و برده‌داری یکی از شیوه‌های متداول در جوامع استبدادی بوده است. ویتفوگل در این باره می‌نویسد: «در جامعه آب‌سالار بردگان بیشتر در دربار، ادارات حکومتی، کارگاه‌ها و معادن و انواع خاص فعالیت‌های ساختمانی پیدا می‌شوند و به همین دلیل هم بردگان تحت مالکیت خصوصی بیشتر در حریم خانه اشخاص ثروتمند یافت می‌شوند» (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۴۹۸).
مطابق با این کلام ویتفوگل در فیه مافیة، تصویری از برده‌داری ارائه شده است: «کنیزکی شاهد را که برای فروختن خرنند، آن کنیزک به روی چه مهر نهد و به روی چه دل بندد، چون لذت آن تاجر در فروخت است» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۹). «غلامان بدر سرای پادشاه حاضر شوند هر بامداد، وردشان آن باشد که هر یکی را مقامی معلوم و پرستشی معلوم، بعضی از دور خدمت کنند و پادشاه در ایشان ننگرد و نادید آرد الابدگان پادشاه بیند که فلان خدمت کرد. چون پادشاه شد ورد او آن باشد که بندگان بیایند به خدمت وی از هر طرفی، زیرا بندگی نماند» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۴۲).

۳-۱۰ تمرکزگرایی

یکی از ویژگی‌های نظام استبدادی آب‌سالار، تمرکز سهمگین نیروی نظامی، دین و دیوان‌سالاری بود که قدرت استبدادی تامی را به حکومت آب‌سالار بخشید؛ به این ترتیب، قانون به معنای وجود یک حکومت اقتدار مطلق اجرایی، مدیریتی، قضایی، نظامی و مالی را در دست دارد و می‌تواند آن را برای هر چیزی که خودش مناسب می‌بیند، تغییر دهد. چنین حکومتی در برابر شهروندان هم در مقام تهمت‌زننده، هم مقام قاضی و هم مجازات‌کننده قرار می‌گیرد (ویتفوگل،

۱۳۹۱، ص. ۲۰۹-۲۰۱). در فیه مافیه و مکتوبات انحصارگرایی و تمرکزگرایی نظام استبدادی شرقی در کلام زیر به تصویر کشیده شده است: «درویشی به نزد پادشاهی رفت، پادشاه به او گفت که ای زاهد، گفت زاهد تویی. گفت من چو زاهد باشم که همه دنیا از آن من است» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۳۲). «نمی‌بینی چندین هزار کافر اسیر یک کافری‌اند که پادشاه ایشان است» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۷۲). «امروز ساعی خیرات و دافع بلیات از عرض مسلمانان رأی صاحب اعظم است، مؤید و مظفر باد» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۱۱).

۳-۱۱ کشمکش طبقاتی

در دربار پادشاهان جوامع استبدادی شرقی، سعایت، بدگویی و بدخواهی امری رایج بود و درباریان برای حذف رقبای خود و یا کسب امتیازات بیشتر به هر کار غیراخلاقی اقدام می‌کردند. به گفته ویتفونگل، در جوامع استبدادی، تضادها و کشمکش‌هایی میان طبقات مختلف وجود داشت؛ اما این برخوردها به ندرت به شورش طبقاتی و سقوط نظام استبدادی منجر می‌شد. این برخوردها عبارتند از: ۱. کشمکش کارگزاران بلندپایه در برابر کارکنان دون پایه؛ کارکنان دون پایه می‌توانستند از اطلاعات دست اول محلی و تسلط بر کارهای اجرایی بهره‌گیرند و در مقابل، کارگزاران بلندپایه می‌توانستند از روش‌های نظارتی، قدرت اعمال تنبیه‌بدنی و دست بالا داشتن در امر استخدام و اخراج بهره‌گیرند. کارگزاران دون پایه را هرگز نمی‌شد به اطاعت کامل در آورد، وانگهی هیچ‌یک از این دو گروه نمی‌توانستند ساختار دستگاه دیوان‌سالاری را برهم بزنند. ۲. رقابت میان کارگزاران دستگاه دیوانی ۳. رویارویی کارگزاران کشوری در برابر کارگزاران لشکری. ۴. کشمکش کارگزاران دیوان‌سالار در برابر خانواده‌های اعیان دیوان‌سالار (ر.ک: ویتفونگل، ۱۳۹۱، ص. ۵۱۵-۵۶۵). مولانا تصویری آشکار از کشمکش کارگزاران بلندپایه در برابر کارکنان دون پایه و اختلاف و حسادت درباریان علیه یکدیگر را در حکایت زیر به تصویر کشیده است:

«شخصی بود سخت لاغر و ضعیف و حقیر همچون عصفوری، سخت حقیر در نظرها... با این همه درشت گفتمی و لاف‌های زفت زدی و در دیوان ملک بودی و وزیر را آن درد کردی و فرو خوردی تا روزی وزیر گرم شد و بانگ برآورد که اهل دیوان این فلان را از خاک برگرفتیم و پروردیم» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۴۶). در جایی دیگر نیز از کشمکش کارگزاران دیوان‌سالار در برابر اعیان دیوان‌سالار سخن گفته است: «همچنان که امیری در قلعه با اهل قلعه احسان و خیر می‌کند و غرض او آن است که بر پادشاه خروج کند و طاغی شود» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۱۹۸).

۳-۱۲ ترس از ضبط اموال و دارایی‌ها

از پیامدهای حکومت استبدادی شرقی، نایمینی و بی‌ثباتی، ترس و وحشت فراگیری است که همه جامعه استبدادزده را فرا می‌گیرد و جامعه را به ورطه بی‌اخلاقی و تباهی کشانده و خلاقیت و نوآوری افراد را مهار می‌کند. در چنین جامعه‌ای، بی‌اعتمادی جایگزین عشق و دوستی می‌شود و فردیت انسان‌ها تحقیر و نابود می‌شود. در نتیجه، انسان‌ها به توده‌ای بی‌خاصیت و بی‌هویت تبدیل می‌شوند که بی‌ثبات، ناامید، متلون، دمدمی مزاج و خودمدارند (قاضی مرادی، ۱۳۸۴، ص. ۱۵۸).

در چنین اوضاعی، هیچ‌کس از فقیرترین افراد جامعه گرفته تا ثروتمندترین آنان در برابر حاکم مستبد و نظام تحت سلطه او در امان نیست، حتی افرادی که سالیان متمادی در دستگاه فرمانروا خدمت کرده‌اند، هرآن امکان دارد بر اثر نایمینی و بی‌ثباتی فراگیر نظام سیاسی جان و مال و همه هستی خود را از دست بدهند. سرمایه‌ها و ثروت‌ها به همراه صاحبان

آنها در برابر تهدید و تجاوز خودسرانه قدرت خود کامه در امنیت نیستند. ترس از ضبط و غضب اموال و دارایی‌ها از طرف دولت و حکام خودسر، کابوسی است که پیوسته همه اقشار جامعه را در نایمنی مفرط فرو می‌برد. نتیجه چنین وضعیتی سبب شده که مردم جامعه استبدادزده از ترس ضبط اموال و دارایی‌ها، اموال خود را در زیرزمین دفن و پنهان کنند که آثار این پدیده اجتماعی در مکتوبات انعکاس یافته است: «درویشان را خمره سیم پنهان کردن، صد چندان عیب است» (مولوی، ۱۳۸۹، نامه ۴۲).

۳-۱۳ ریاضی، اختربینی و سحر

اندازه‌گیری زمان و تقویم‌سازی برای موفقیت همه اقتصادهای آب‌سالار اهمیت دارد. انسان‌ها درباره شرایط آب‌وهوایی معمولاً به همین اندازه بسنده می‌کنند که بدانند تغییر فصول در چه زمان‌هایی رخ می‌دهد؛ بهار یا تابستان کی آغاز می‌شود، سرما کی فرا می‌رسد و برف و باران کی می‌بارد. در تمدن‌های آب‌سالار این دانش عمومی کفایت نمی‌کند. در نواحی خشک و نیمه‌خشک آمادگی برای بالا آمدن و سرریز آب رودخانه‌ها امری بسیار حیاتی است که اگر به درستی برای مقابله با آن برنامه‌ریزی شود، باروری و حیات به بار می‌آورد، ولی در صورت مهارنشدن آب‌های سرریز شده، مرگ و تخریب پیامد آن است.

در دنیای کشاورزی، نگرانی کشاورزان از تغییرات فصلی امری بدیهی است. به گفته ویتفوگل: «دانش ریاضی و ستاره‌شناختی، در پوشش سحر و اختربینی، ابزاری برای افزایش بهره‌وری و بهبود تولید آب‌سالاران و تحکیم قدرت رهبران آب‌سالار شده بود. فرایندهای زمان‌بندی و اندازه‌گیری علمی و محاسبه را رجال دیوانی یا کاهنان وابسته به رژیم‌های آب‌سالار انجام می‌دادند» (ویتفوگل، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۸).

در فیه مافیه به استفاده از این علوم در جامعه اشاره شده است: «همچنان که پادشاهی تو را بده فرستاد برای کار معین تو رفتی و صد کار دیگر گذاردی و اگر نجوم است احوال فلک و تأثیر آن در زمین از ارزانی و گرانی امن و خوف همه تعلق به احوال تو دارد، هم برای توست و اگر پادشاهی پسر خود را به جماعتی اهل هنر سپرده بود تا او را از علوم نجوم و رمل و غیره آموخته بودند و استاد تمام گشته باکمال کودنی و بلاهت» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۳۰). «ستاره است از سعد و نحس به طالع تو تعلق دارد، هم برای تو است» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲۹). «آدمی اسطرلاب حق است؛ اما منجمی باید که اسطرلاب را بداند... و به آن اسطرلاب چه داند احوال افلاک را و دوران و برج‌ها و تأثیرات و انقلاب را الی غیر ذلک؟» (مولوی، ۱۳۸۵، ص. ۲).

۴- نتیجه‌گیری

میان اثر ادبی و اجتماع پیوند و ارتباط عمیقی وجود دارد، زیرا اثر ادبی در خلأ و به دور از جامعه انسانی خلق نمی‌شود. بنابراین، اثر ادبی به مثابه آینه‌ای برای بازتاب مسائل مختلف اجتماع عمل می‌کند. بر این اساس، با کاربست مؤلفه‌های مطرح در نظریه استبداد شرقی ویتفوگل، می‌توان گفت که مولوی در این متن تحت تأثیر گفتمان غالب استبدادی و نظام سلسله‌مراتبی زمانه خود قرار گرفته است و در برخی از بخش‌های فیه مافیه و مکتوبات، تحت تأثیر استبداد شرقی و بازتاب آن بر ذهن و زبان مولوی، جامعه‌ای استبدادی و شیوه‌های حکمرانی و اعمال قدرت در آن به تصویر کشیده شده است.

هر نظام سیاسی و هر نوع اعمال قدرتی برای ادامه ثبات و استحکام خود به نوعی مشروعیت فرهنگی یا ایدئولوژیک نیاز دارد. حکومت‌های مختلفی در طول تاریخ طولانی بر ایران فرمانروایی کرده‌اند که پادشاه را مقدس می‌شمردند و معمولاً مشروعیت سیاسی خود را به کمک مفاهیمی همچون جانشین خدا، خدایی - بشری و ظل الله بر روی زمین مستحکم می‌کردند. زیرا این امر مقدس و هر آنچه در پیوند با نظام کیهانی باشد، مطلق و بی‌چون است و پرسش درباره آن و به چالش کشیدنش گناهی است نابخشودنی. حکومت‌های استبدادی در ایران به منظور کسب مشروعیت و توجیه کردارهای خودسرانه خویش از این باور بهره می‌گرفتند و با تقدس بخشیدن به حاکمیت خود، از پاسخ‌گویی در برابر ملت سرباز می‌زدند و مردمان را ناگزیر از تسلیم می‌کردند. بر این اساس، مولوی نیز در این متون برای سیستم طبقاتی و قدرت مطلقه سیاسی حاکم بر جامعه، منشأ الهی قائل شده است و به نظام حکومتی عصر خود، مشروعیت بخشیده است؛ چنان که در *مکتوبات*، در مکاتباتش خطاب به پادشاهان و صاحبان قدرت روزگار به آنان القاب نایب حق، نماینده خدا و سلطان حق داده است.

شاهان معمولاً در تاریخ باب‌بخت و قساوت قلب و بی‌رحم و خونریز توصیف شده‌اند که محبوبیت چندانی در میان مردم نداشتند. ارباب و ایجاد ترس و وحشت از جمله عوامل ماندگار دوام حکومت‌های استبدادی بوده است. مولانا در *فیه مافیه* تصویری از ارباب و خشم و خشونت پادشاهان ارائه می‌دهد و مردم را از نزدیک شدن به آنها برحذر می‌دارد. مولانا، هم اطاعت محض از پیر و مراد را الزامی می‌داند و هم آنان را به حاکمان مانند می‌کند که مخالفت با رأی و نظر و خواست آنان سخت، سهمگین و خطرناک است؛ چنان که بر مبنای نظریه استبداد شرقی ویتفوگل نیز در جوامع شرقی، حکومت‌ها، آنچه از رعیت خویش طلب می‌کنند، اطاعت و تسلیم‌پذیری محض است. بازتاب چنین اندیشه‌ای در *فیه مافیه* و *مکتوبات* وی، دیده می‌شود.

حکومت، آن‌گونه که مولانا در نظر دارد، همان چیزی است که در نظریه استبداد شرقی به وسیله یک نفر به صورت «پادشاهی» و به شیوه «جباریت» اداره می‌شود. به سخن دیگر، در دیدگاه مولوی، سلطنت یعنی حکومت مطلق یک شخص بر مردم. شخصی که به جای همه مردم، بدون مشورت با آنان، می‌اندیشد و برای آنان تصمیم می‌گیرد. این تلقی و دریافت مولانا از نوع حکومت در دو کتاب یادشده، نمود پیدا کرده است.

بنابراین می‌توان گفت؛ مولوی ساختار سیاسی نظام استبدادی و گفتمان منبعث از آن را در قالب قصه‌ها، نامه‌ها و اندیشه‌های عارفانه خویش بازسازی و تکثیر کرده است و دست کم این دو اثر مولوی در ارتباط و تعامل با گفتمان‌های غالب زمانه او قرار دارند و نقش مهمی در بازتولید دانش، باورها، نگرش‌ها، ایدئولوژی‌ها و هنجارهای اجتماعی در جامعه دارند.

گفتنی است، در برابر خوانش‌های اجتماعی - سیاسی (فتوحی و محمدزاده) و عرفانی - اخلاقی (مهربانی ممدوح و صدقی)، دیدگاه نویسندگان این مقاله، از سویی تقریباً در مخالفت با خوانش فتوحی قرار می‌گیرد و از دیگر سو با دیدگاه مهربانی ممدوح و صدقی نیز چندان موافق نیست؛ چون در عین اشاره به نقش و تأثیر مولوی در جامعه، اساساً به نظریه ویتفوگل که مبنای دیدگاه نویسندگان این مقاله است، توجه نداشته و بر این مبنا تحلیلی ارائه نکرده‌اند.

منابع

- افضلی، رسول (۱۳۹۵). *دولت مدرن در ایران*. دانشگاه مفید.
- احمدوند، شجاع، و اسلامی، روح‌الله (۱۳۹۷). *اندیشه سیاسی در ایران باستان*. سمت.
- اقبال، افضل (۱۳۷۵). *زندگی و آثار مولانا جلال‌الدین رومی* (حسن افشار، مترجم). نشر مرکز.
- پطروشفسکی، آ. پ.، یان، کارل، و اسمیت، جان ماسون (۱۳۶۶). *تاریخ اجتماعی اقتصادی ایران در دوره مغول* (یعقوب آژند، مترجم). اطلاعات.
- تهرانی، مسعود (۱۳۸۳). *استبداد و اقتدارگرایی*. همراه.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۵). *فیه مافیه* (بدیع‌الزمان فروزانفر، مصحح). انتشارت نگاه.
- مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۹). *مکتوبات* (توفیق سبحانی، مصحح). نشر دانشگاهی.
- خنجی، محمد علی (۱۳۷۴). *ارزش نظریه شیوه تولید آسیایی*. *اطلاعات سیاسی و اقتصادی*، (۹۱ و ۹۲)، ۶۵-۵۸.
<https://ensani.ir/fa/article/102803>
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۵). *نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی*. آگه.
- شعبانی، رضا (۱۳۷۱). *مبانی تاریخ اجتماعی ایران* (چ. ۲). قومس.
- طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۹). *تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران*. شرکت نشر کتاب‌های جیبی.
- فیرحی، داود (۱۳۷۸). *قدرت دانش مشروعیت در اسلام*. نشر نی.
- فولر، گراهام (۱۳۸۲). *قبله عالم* (عباس مخبر، مترجم). نشر مرکز.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۲). *تعامل مولانا جلال‌الدین بلخی با نهادهای سیاسی قدرت در قونیه*. *مجله زبان و ادبیات فارسی*، ۲۱ (۷۴)، ۴۹-۶۸.
<http://jpl.khu.ac.ir/article-1-1667-fa.html>
- فضائلی، مریم، و شریفی، شهلا (۱۳۸۹). *چگونگی نمود رابطه قدرت در قالب شیوه بیان در برخی از نامه‌های مولانا*. *زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان*، ۲ (۳)، ۱۸-۳۱.
<https://doi.org/10.22067/lj.v2i3.15918>
- قلی، علیرضا (۱۳۷۲). *مبادی و مبانی شعر سیاسی*. کیان، (۱۳)، ۵۱-۵۲.
<https://ensani.ir/fa/article/174844>
- قاضی مرادی، حسن (۱۳۸۴). *در پیرامون خودمداری ایرانیان* (چ. ۳). اختران.
- کاظمی، حجت (۱۳۹۹). *نظریه استبداد شرقی و ماهیت دولت و جامعه در ایران پیشامدرن*. *پژوهش سیاست نظری*، ۱۵ (۲۸)، ۳۶۷-۳۲۹.
<https://political.ihss.ac.ir/Article/12695/FullText>
- محمدزاده، مریم (۱۳۸۸). *نقد قدرت از دیدگاه مولانا در مثنوی*. *پژوهشنامه فرهنگ و ادب*، (۹).
<https://ensani.ir/fa/article/189562>
- مهربانی ممدوح، فاطمه، و صدقی، حسین (۱۳۹۸). *تأثیر و بازتاب نظام طبقاتی و استبدادی در متون تعلیمی منشور فارسی*. *زبان و ادب فارسی*، ۷۲ (۲۰۴)، ۳۰۸-۳۳۳.
<https://doi.org/10.22034/perlit.2020.10286>
- منتسکیو (۱۳۶۲). *روح القوانین* (کریم مجتهدی، مترجم). امیر کبیر.
- ویتفونگل، کارل آگوست (۱۳۹۱). *استبداد شرقی* (محسن ثلاثی، مترجم). نشر ثالث.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲). *اقتصاد سیاسی ایران* (کامبیز عزیزی و محمدرضا نفیسی، مترجمان). نشر مرکز.
 همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۷). *نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران* (علی‌رضا طیب، مترجم). نشر مرکز.

References

- Afzali, R. (2016). *The Modern Government in Iran*. Mofid University. [In Persian].
- Ahmadvand, Sh., & Eslami, R. (2018). *Political Thinking in Ancient Iran*. Samt Press. [In Persian].
- Eghbal, A. (1996). *Jalāl al-Dīn Muḥammad Rūmī's Life and Works* (H. Afshar, Trans.). Markaz Press. [In Persian].
- Fazaeli, M., & Sharifi, Sh. (2010). The Ways of Manifestation of Power Relations in Some of Rumi's Letters. *Journal of Linguistics and Khorasan Dialects*, 2(3). <https://doi.org/10.22067/lj.v2i3.15918> [In Persian].
- Feirahi, D. (1999). *Power, Knowledge and Legitimacy in Islam*. Ney Press. [In Persian].
- Fotouhi, M. (2013). Rumi's Interaction with Political and Power Institutions in Konya. *Journal of Persian Language and Literature*, 21(74), 49-68. <http://jpll.khu.ac.ir/article-1-1667-fa.html> [In Persian].
- Fuller, G. (1990). *The Center of the Universe: The Geopolitics of Iran* (A. Mokhber, Trans.). Markaz Press. [In Persian].
- Ghazimoradi, H. (2005). *On Iranians Egocentrism* (3d ed.). Akhtaran Press. [In Persian].
- Gholi, A. (1993). The Basics and Foundations of Political Poetry. *Kian Journal*, (13), 51-52. <https://ensani.ir/fa/article/174844> [In Persian].
- Katouzian, M. A. (1993). *The Political Economy of Iran* (M. R. Nafisi, Trans.). Markaz Press. [In Persian].
- Katouzian, M. A. (1998). *Nine Essays on Iran's Historical Sociology* (A. R. Tayeb, Trans.). Markaz Press. [In Persian].
- Kazemi, H. (2020). The Theory of Oriental Despotism and the Nature of Government and Society in Premodern Iran. *The Studies of Theoretical Politics*, 15(28), 329-367. <https://political.ihss.ac.ir/Article/12695/FullText> [In Persian].
- Khonji, M. A. (1995). The Value of Asiatic Mode of Production. *Political and Economical Ettelaat*, (91-92), 58-65. <https://ensani.ir/fa/article/102803> [In Persian].
- Mehrabani, F., & Sedghi, H. (2020). The Effects and Reflection of Social Classes and Tyranny In Persian Educational Prose. *The Journal of Persian Language and Literature*, 72(204), 308-333. <https://doi.org/10.22034/perlit.2020.10286> [In Persian].
- Mohammadzadeh, M. (2009). Criticizing Power By Rumi in Masnavi. *Culture and literature research paper*, (9). <https://ensani.ir/fa/article/189562> [In Persian].
- Montesquieu (1983). *The Spirit of Law* (K. Mojtahedi, Trans.). Amir Kabir Press. [In Persian].
- Petrushevsky, I., & Karl, Y., & Smith, J. M (1987). *Iran's Socio-Economical History in Mongolian Era* (Y. Azhand, Trans.). Etela'at Press. [In Persian].
- Rouhalamini, M.(1996). *Cultural and Social Manifestations in Persian Literature*. Agah Press. [In Persian].
- Rūmī, J. M. (2000). *Maktubat* (T. Sobhani, Ed.). Daneshgahi Press. [In Persian].
- Rūmī, J. M. (2006) *Fihi Ma Fihi* (B. Forouzanfar, Ed.). Negah Press. [In Persian].
- Shabani, R. (1992). *The Basics of Iran's Social History* (2nd Ed.). Qoomes Press. [In Persian].
- Taheri, A. (1970). *Iran's Political and Social History*. Pocket Books Press. [In Persian].
- Tehrani, M. (2004). *Tyranny and Authoritarianism*. Hamrah Press. [In Persian].
- Wittfogel, K. (2012). *Oriental Despotism* (M. Salasi, Trans.). Sales Press. [In Persian].